

शेतकऱ्यांचा पालनकर्ता :- छत्रपती शिवाजी महाराज

प्रा. संदिप व लराव भुरले

इतिहास विभाग प्रमुख

मुंगसाजी महाराज महाविद्यालय,

दारुवा जि.यवतमाळ

महाराष्ट्र भारत

हिंदवी स्वराज्याची स्थापना करणाऱ्या छत्रपती शिवाजींनी विजेता या नात्याने केलेली कामगिरी अद्वितीय स्वरूपाची होती. त्याचप्रमाणे त्यांनी निर्माण केलेला राज्यकारभारही वैशिष्ट्यपूर्ण होता. त्यांच्या प्रशासकीय दृष्टीकोनामुळे व अंमलात आणलेल्या सुधारणामुळे त्यांना मानवी इतिहासात होऊन गेलेल्या श्रेष्ठ योग्यतेच्या प्रशासकामध्ये गणले जाते. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे शेती विषयक धोरण कल्याणकारी होते.

प्राचीन काळापासूनच भारत कृषिप्रधान देश आहे. शेती विषयक धोरणावरच देशांचे अर्थकारण प्रामुख्याने अवलंबून राहात असे. मध्ययुगीन काळातील सर्व समाजजीवन शेतीवरच अवलंबून होते. शेती हे उपजीविकेचे प्रमुख साधन असल्याने स्वतःच्या मालकीची जमिन संपादन, शेती व्यवसाय करणे हे सामाजिक प्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते असे.^१ सर्वसाधारणपणे जमिनीवर खाजगी हक्क मान्य करण्यात आला असला तरी खाजगी लोकांच्या जमिनीशिवाय राजाला स्वतःच्या जमिनी असत. शिवाय पडीक किंवा लागवडीखाली न आलेल्या जमिनी राजाच्या मालकीच्या असे.^२ एकूण मध्यकाळात छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या व्यतिरिक्त शेतकरी कल्याणाच्या दृष्टीने फारसे लक्ष दिल्याचे दिसत नाही.

छत्रपती शिवाजीच्या काळात ताब्यात आलेल्या प्रदेशात गावे वसवून शेतीची लागवड करतांना तीन गोष्टी महत्वाच्या असत. पहिली गोष्ट म्हणजे नापीक जमिन पिकाऊ करणे, दुसरे म्हणजे पीक, गावकरी व शेतकरी यांचे सर्व संकटापासून संरक्षण करणे आणि तिसरी गोष्ट म्हणजे राज्यातील सर्व जमिनीची शास्त्र शुध्द मोजणी करून महसुल आकारणी करणे.^३ छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात जमिनीचे विविध प्रकार पाडून जमिन महसुला संबंधी नियम करण्यात आले होते. शेतकऱ्यांचे हित जोपासले जाईल याकडे त्यांचा कटाक्ष होता. छत्रपती शिवाजीच्या लहानपणी दादोजी कोंडदेव नंतर मोरोपंत पिंगळे व अण्णाजी दत्तो यांनी जमिनीची मोजणी करून जमिन महसुलात एकत्रीपणा आणण्याचा प्रयत्न केला. शिवाजी महाराजांचे महसुल मंत्री अण्णाजी दत्तो सुरनीस हे या बाबतीत अत्यंत कर्तबगार होते. 'अण्णाजीपंताचा धारा' हा शब्द प्रयोग्य पेशवाईतही रूढ होता.^४

छत्रपती शिवाजीच्या पूर्वीच्या राजवटीत गावकरी व शेतकरी यांच्यावर गाव-वतनदार, परगणे — वतनदारांचे सत्ता चालत असे. शिवाजी महाराजांनी या बाबतीत क्रांती घडवून आणली. त्यांनी शेती, शेतकरी व गावकरी यांच्याशी राजसत्तेचा

प्रा. संदिप व लराव भुरले

1Page

सरळ संबंध प्रस्थापित केला. महसुला संबंधीची कामे या नवीन पध्दतीत रयतेच्या दैनंदिन संबंध असणाऱ्या देशमुख, देशकुलकर्णी व मुकदम यांच्याकडे सोपविली. या नवीन रयतवारी पध्दतीमुळे कामाची गती तर वाढलीच त्याचबरोबर अर्थकारणात शिस्त आली. वतनदाराच्या कचाट्यातून या जनतेची मुक्तता झाली. जनतेवरील जुलूम व भ्रष्टाचार कमी होण्यास मदत झाली.^५

छत्रपती शिवाजीच्या काळात शेतसारा निश्चित करतांना काही तत्वांकडे काळजीपूर्वक लक्ष दिल्या जाई. शेतसारा हा जमिनीच्या प्रतवारीनुसार ठरविण्यात येत असे. नापिक जमिनीवर महसुल आकारणी केली जात नसे. तसेच पीक परिस्थितीवरून शेतसारा ठरविण्यात येत असे. त्यामुळे प्रजेवर अन्याय होत नसे.^६ शेतसाऱ्यांचे प्रत्यक्ष प्रमाण किती होते यासंबंधी आपल्या बखरीत वर्णन केले आहे. “बिघेयास पीकांचा आकार पाच तक्षिमा पिकाच्या दिवाणात घ्याव्या. घेणे प्रमाणे रयतेप्रमाणे घ्यावे.”^७ यावरून शेतकऱ्यांचे प्रमाण दोन पंचमांश (२/५) असल्याचे दिसून येते हा महसुल रोख व धान्य स्वरूपात भरता येत असे. असे गोळा झालेला धान्य कोढ्यांमध्ये साठवून महागाईच्या दिवसात विक्रीला काढले जाई तसेच दुष्काळी परिस्थितीत या धान्याचा उपयोग होई. शेतसारा निश्चित झाल्यामुळे शेतकऱ्यांला शांती व समृद्धी मिळाली.^८ ग्रेट डफ ने या महसुल पध्दतीमुळे शेतकऱ्यांचा फायदा झाला” असे म्हटले आहे.^९

नपिक जमीन पिकाऊ करण्यासाठी शेतकरी प्रयत्न करीत असेल त्याला सर्व प्रकारची मदत केल्या जात असे. शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून अशा जमिनीवर प्रारंभीच्या काळात महसुल आकारला जात नसे. अशा जमिनी लागवडीखाली आणण्यासाठी आलेला खर्च सरकारातून देण्यात येत असे ही सरकारी रक्कम हप्त्याने फेडण्याची तरतूद होती. “ज्याला सेत करावयास कुवत असे आणि त्याला जोतास बैल नांगर, पोटास दाणा नाही त्यावीणा तो आडोन निकामी जाला असेल तरी त्याला रोख पैके हाती घेऊन दो चो बैलाचे पैके घ्यावे बैल घेवावे”^{१०} तसेच छत्रपती शिवाजींनी आपल्या अधिकाऱ्यांना सुचना दिल्या होत्या की बैल घेण्यासाठी शेतकऱ्यांना दिलेले कर्ज बिन व्याजी व सवडीप्रमाणे परत घ्यावे व पुक्त मुदलच परत घ्यावे.

“बैलाचे पैके वाढीदिडी न करिता मुदलच उसनेच हळूहळू यांचे तवानगी माफिक घेत घेत असून जोवरी तवानगी येऊ तोवरी वागवावे.”

जमिनीची लागवड करण्यासाठी लाख दोन लाख पर्यंत रक्कम खर्च करण्याची सुभेदाराला परवानगी होती. परंतु एकादा शेतकरी शेती करण्याची उमेद बाळगून असला तर दुर्दैवाने, दुष्काळामुळे, अस्मानी आपत्तीमुळे किंवा अन्य कारणामुळे जर तो मागील कर्जफेड करू शकला नाही व त्याची अडचण खरी असल्याने अधिकाऱ्याने महाराजांना पटवून दिले तर अशा शेतकऱ्याला मागील कर्जाची खंडमाफी दिली जाई. या कमलास जरी लाख दोन लाख लारीपाने तो खर्च करिसील आणि कुणाणिया कुणब्याची खबर घेऊन त्याला तवानगी येती करून किर्द करिसील आणि पड जमिन लाऊन दस्त जाजती करून देतील..... साहेब ते माफीची सनद देतील.^{११} यावरून असमर्थ शेतकऱ्याला सांभाळून घेवून त्यांच्याकडून लागवड करून घेण्यासाठी शिवरायांनी केलेल्या अर्थसहाय्याची कल्पना येते.

अधिकाऱ्यांनी गावोगाव फिरून शेतकऱ्यांना भेटून त्यांच्या अडचणी व समस्या जाणून घ्याव्यात असे अधिकाऱ्यांना बजावले होते. “त्या उपरी रयतीस तवाना करावे आणि किर्द करावावी हे गोष्टी इलाज साहेबी तुज येसा फर्माविला आहे की कष्ट करून गावच्या गाव फिरावे. ज्या गावात जावे तेथील कुणबी किती आहे ती ते गोला करावे.”^{१३}

शेतकऱ्यांकडून महसुल वसूल करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना केलेल्या उपदेशातून शेतकरी कल्याण साधण्याचा प्रयत्न झालेला दिसून येतो. आपल्या अधिकाऱ्यांनी शेतकऱ्यांपासून कोणत्याही प्रकारची अपेक्षा करू नये स्वार्थ व भ्रष्टाचारापासून दूर रहावे अशी ताकीद दिली होती. “येसीयास चोरी न करावी, इमाने इतबारे काम करावे येसी क्रियाच केली आहेत तेणे प्रमाणे भाजीच्या देठास तेही मन न दाखविता रास व दुरूस्त वर्तने....” रततीचा वाटा रयतीस पावे आणि राजभाग आपणास येई ते करणे. रयेतीवर काडीचे जाल व गैर केलीया साहेब तुजवर राजी नाहीत यैसे बरे समजणे.”^{१४}

शेतीला योग्य पाणीपुरवठा हाच त्याकाळातील शेती सुधारण्याचा एकमेव मार्ग होता. शेतकऱ्यांच्या जमिनी पाण्याखाली आल्याशिवाय पीक चांगले व हुकूमी मिळणार नाही म्हणून शक्य असलेल्या ठिकाणी नदीचे अथवा तलावाचे पाणी पाटाच्या साहाय्याने जमिनीला पुरविण्याच्या कार्याला शिवाजीने उत्तेजन दिले होते. पाटबंधाऱ्यांच्या सोयी करून जमिन ओलीताखाली आणण्याचा प्रयत्न केला.^{१५}

पुण्याजवळील शिवापूर गावात अशी सोय केल्याचा उल्लेख शिवचरित्र साहित्यात आढळतो. “शिवाजी महाराज शिवापूरस येवून बाग—अमराई लावावयाकरिता धरणाचे काम लावले..... तेव्हा महाराज मेहरबान होऊन येस पाटालास बक्षिस नगदी दिले तर खावून जाईल त्यापेक्षा इनाम जमिन देविली पाहिजे, यावरून महाराजांनी जमिन इनाम करून दिली.”^{१६}

एकदा शेतकरी सरकारी जुलूमाला कंटाळून गाव सोडून जात असेल तर ते छत्रपती शिवाजीला अजिबात खपत नसे. शेतकरी गाव सोडून जाऊ नये यासाठी ते प्रयत्नशील असत. याच कारणामुळे शिक्षा म्हणून वाईच्या हवालदाराची त्यांनी बदली केल्याचा उल्लेख आढळतो.^{१७}

शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने पेरणी ही अत्यंत महत्वाची बाब होय. शिवाजी महाराजांनी लावणीच्या (पेरणीच्या) काळात “शेतकऱ्यांला कसलीही तोशीस होता कामा नये. त्याच्या नावावर थकबाकी असली तरी लावणीच्या काळात तगादा करू नये.” अशी ताकीद आपल्या अधिकाऱ्यांना दिली होती.^{१८}

कोकणात मुख्य उत्पन्न नारळ, व सुपारी यापासून होई या वस्तू काय दराने विकावी हे दरही महाराजांनी ठरवून दिले होते. व्यापाऱ्यांना ह्या वस्तू विकतांना सरकारी अधिकाऱ्यास उपस्थित राहावे लागे तो विक्रीतून सरकारी जकाम वसूल करी ही वसुली कधी द्रव्य रूपाने तर कधी वस्तू रूपाने केली जाई.^{१९}

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या सैन्याला केलेल्या शिस्तीच्या सुचनतेमधूनही शेतकरी कल्याणाचा विचार केलेला दिसतो. “..... कोणही पागेस अगर मुलकात गावोगाव राहिले असाल त्यांनी रयतेस काडीचा अजार द्यावया गरज नाही. आपल्या राहिल्या जागाहून बाहीर पाय द्यालाया गरज नाही. साहेबी खजानातून वाटाणीच्या पदरी घातलिया आहेत. ज्याला जे

पाहिजे, दाणा हो अगर गुरे ढोरे वागवित असाल त्यास गवत हो, अगर फाटे, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल ते रास घ्यावे. बाजारास जावे रास विकत आणावे कोन्हावरी जुलूम अगर ज्याजती अगर कोव्हासी कलागती करावयाची गरज नाही.

आपल्या सैन्याचा त्रास शेतकऱ्यांना होऊ नये असे आदेश महाराजांनी अधिकाऱ्यांना दिले होते. शत्रुच्या स्वाऱ्या अथवा धामधुमीच्या काळात रयतेच्या सरंक्षणाची जबाबदारी वतनदारावर असे त्याच्या कुचराई मुळे शेतकऱ्याला काही इजा झाल्यास त्यांना जबाबदार धरले जाईल अशी ताकीद दिली जाई. रयतेचे सरंक्षण करून शेती व्यवसायाच्या विकासाला अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे हे त्यांचे कर्तव्य होते १६६२ साली रोहीड खोऱ्याच्या सर्जेराव देशमुखाला लिहलेल्या पत्रावरून हे दिसून येते.^{२१}

दुष्काळ, महापुर, वादळ, रोगराई अशा नैसर्गिक आपत्तीवेळी रयतेला सुट देण्याची पध्दत शिवरायांनी जास्त लोकाभिमुख केली. दुष्काळाच्या वेळी शेतकऱ्यांना सर्वतोपरी मदत तातडीने पोहचविल्या जाई. जमिन महसुल संदर्भात शेतकऱ्यांचे काही वाद निर्माण झाले वा फौजदारी गुन्हे उद्भवले तर त्यासाठी निःपक्षपाती जलद व स्वस्त न्याय मिळावा म्हणून ज्युरीची पध्दत सुरू केली.^{२२}

निष्कर्ष :-

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या शेती विषयक धोरणाबाबतच्या वरील विविध प्रसंगावरून शिवाजी महाराजांच्या शेती विषयक धोरणाचे बारकावे लक्षात येतात. शिवकाळ शेतकरी कल्याणाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाचा मानला जातो. शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीवर स्वराज्याची अर्थव्यवस्था अवलंबून होती. शेतकरी सुखी तर राजा सुखी, अशी त्याकाळी शिवरायांनी अर्थनिती जपल्याचे दिसून येते.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी पूर्वीच्या राजवटीतील दोष दुर करून शेतकऱ्यांचे जीवन सुखी व कल्याणकारी करण्याचा प्रयत्न केला. उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ चाकरी असे व्यवसायाचे वर्गीकरण त्याकाळी झालेले दिसते. मात्र आजची परिस्थिती उलट झालेली दिसते. शेतीपेक्षा चाकरीला जास्त महत्व आले आहे. अगदी धामधुमीच्या काळात सुद्धा छत्रपती शिवाजी महाराज शेतकऱ्यांची काळजी घेत असे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांच्या कल्याणाच्या दृष्टीने धोरण राबविले हे त्यांच्या महसुल पध्दती वरून, महसुल अधिकाऱ्यांच्या वर्तन सुचनेवरून सिंचन व पाटबंधारे सुविधावरून, उत्पादनवाढीसाठी बंजर (नापीक) जमिनीची मशागत करून लागवडीखाली आणण्याच्या योजनेवरून, शेतकऱ्यांना दिलेल्या प्रोत्साहनावरून, नैसर्गिक आपत्तीवेळी शेतकऱ्यांना केलेल्या मदतीवरून, शेतकरी अडचणीत असतांना पुरविलेल्या गुरे-ढोरे, अवजारे, बि-बियाणे, चारा, पैसा इत्यादी अनेक बाबीवरून लक्षात येते. आजचा शेतकरी नाना समस्यांनी ग्रासलेला दिसतो. शेतकऱ्यांना मालाला योग्य भाव मिळत नाही. जगाला घास भरविणारा शेतकरी आज उपाशी व कर्जबाजारी होउन आत्महत्या करित आहे. 'इडा पीडा टळो, बळीचे राज्य येवो.' अशी प्रार्थना शेतकरी नेहमी करतो. पण आज बळीचे राज्य येण्याऐवजी बळीराजालाच बळी जावे लागत आहे मात्र छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या काळात ही प्रार्थना फळाला आल्याने दिसते. त्यांच्या शेतकरी कल्याण धोरणामुळेच शिवकाळात कर्जबाजारीपणामुळे कंटाळून एखाद्या शेतकऱ्यांचे आत्महत्या केल्याचा उल्लेख सापडत नाही. छत्रपती शिवाजींना आपल्या

प्रा. संदिप व लराव भुरले

4P a g e

वतनदार अधिकाऱ्यांना निश्चून सांगितले होते की, कुणबिया, कुणव्याची खबर घेऊन त्याला तवागती येती करून किर्द करावी.^{२३} छत्रपती शिवाजी महाराजांचा हा संदेश वर्तमान परिस्थितीला सुध्दा लागू पडतो असे झाल्यास निश्चितच कृषीप्रधान भारतातील शेतकऱ्यांचे आजही कल्याण होईल. शेतकरी आत्महत्या करणार नाहीत व बळीचे राज्य आल्यावाचून राहणार नाही.

संदर्भ ग्रंथ सूची —

- १) प्रा.बिरादर टि.के. 'मराठ्यांचा इतिहास' विद्याभारती प्रकाशन २००० पृ.क्र. ४९२
- २) डॉ.पवार दत्ता (संपा) त्रैमासिक, भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मुंबई ऑक्टो—डिसेंबर २००७ अंक १७५ पृ.क्र. १४
- ३) देशमुख व्ही. 'शककर्ते शिवराय' खंड २ छत्रपती सेवा प्रतिष्ठान प्रकाशन, नागपूर २०१० पृ.क्र. ४१२
- ४) राजवाडे वि.का.खंड १५ ले ३४०
- ५) देशमुख व्ही.उपरोक्त
- ६) प्रा.बिरादर टि.के. उपरोक्त पृ.क्र. ५०६
- ७) वाकसकर (संपा) कृष्णाजी अनंत सभासदाची बखर कथित 'छत्रपती शिवप्रभुचे चरित्र' पृ.क्र.३०
- ८) लूनिया एन.'मराठा प्रभुत्व' लक्ष्मीनारायण अग्रवाल प्रकाशन आगरा १९९१—९२ पृ.क्र. ४४७
- ९) Duff Grant, "History of the Marathas 1921" P.P. 183
- १०) शिवचरित्र साहित्य खंड ९ ले ५५
- ११) कित्ता
- १२) कित्ता
- १३) कित्ता
- १४) 'शिवचरित्र साहित्य' खंड ९ ले ५५
- १५) कुलकर्णी अ.रा./खरे ग.ह.'मराठ्यांचा इतिहास' खंड १ कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, विजयानगर. पुणे १९८४ पृ.क्र.१४१
- १६) 'शिवचरित्र साहित्य' खंड २ पृ.क्र. १४१
- १७) कुलकर्णी अ.रा.'शिवकालीन महाराष्ट्र' राजहंस प्रकाशन पुणे १९९३ पृ.क्र. ५७
- १८) 'शिवचरित्र साहित्य' खंड ५ पृ.क्र.९९६
- १९) देशमुख व्ही उपरोक्त पृ.क्र.४१५
- २०) राजवाडे वि.का.खंड ८ ले २८
- २१) डॉ.पवार दत्ता उपरोक्त पृ.क्र. १७—१८
- २२) कित्ता पृ.क्र.१५
- २३) कुलकर्णी अ.रा. 'अशी होती शिवशाही' राजहंस प्रकाशन पुणे २००८ पृ.क्र.६५—६६